

"פחז כמים..." (בראשית מ"ט, ד') / יהודה אלקלעי

ראשי פרקים :

1. הקדמה.
2. ברכת יעקב לראובן.
3. "פחז כמים".
4. מבנה המדרש.
5. ביאור המדרש.
  - א. רבי אליעזר בן הורקנוס.
  - ב. רבי יהושע בן חנניה.
  - ג. רבי אליעזר בן יעקב.
  - ד. רבי אלעזר המודעי.
6. סיכום.
7. נספח.

1. הקדמה :

ספרות מדרשי האגדה התפתחה במשך מאות שנים וסיכומה בא במדרשי רבה לסוגיהן, מדרשי תנחומא, הדרשות שבתלמודים וכו'. ספרות ענפה ועשירה זו קשורה ברובה לפסוקי המקרא ולדרשותיו. כאשר הדרשנים מבקשים לתת משמעות חדשה לכתובים – "אגדת חז"ל יותר משהיא באה לספר סיפורים, מבקשת היא לבאר את המקרא וללמד לקח. ואכן, ברובה היא משועבדת למקרא ותלויה בו, אע"פ שאין הדבר מונע ממנה לגלות בו פנים חדישות ולהעלות ממנו משמעים ולקחים חדשים. רובה הדגול של האגדה התלמודית-מדרשית אינה עומדת אפוא ברשות עצמה אלא משרתת את המקרא, מבארת ומרחיבה אותו או אף מסגלת אותו לצרכי השעה", הנחתם הבסיסית של בעלי המדרשים היא, "שרבים הם משמעיו של המקרא ויש לדלות את מלא המשמעות, לא רק מעקרי תוכנו אלא אף מכל מילה יתירה מכל מטבע לשון וצרוף מילים שבו, וזאת אף תוך ניתוק יחידות הדיבור הללו מהקשרם שהרי 'מקרא אחד יוצא לכמה טעמים'^{1,2}.

2. ברכת יעקב לראובן.

אחד מהמקורות הבלתי נדלים לדרשות חז"ל הן הברכות שבתנ"ך בכלל ובתורה בפרט וזאת מכמה סיבות :

- א. מאחר והברכות כתובות בלשון שירית-פיוטית והכתוב משתמש בהן במילים יחידאיות או נדירות, ועל כן, לא תמיד מובן לנו פשט הכתובים.
- ב. לא תמיד מובנות לנו כוונת הברכות ומטרתן נעלמת ולא תמיד ברור האם הן מדברות על העבר או על העתיד, או שמא מחברות הן בין העבר לעתיד.

¹ סנהדרין ל"ד. .

² יוסף היינמן-אגדות ותולדותיהן – פרק ראשון עמ' 11.

במאמר זה ננסה לעמוד על דרכי חז"ל בדרשותיהם מתוך עיון בברכת יעקב לראובן הפותחת את סדרת הברכות לבניו בספר בראשית מ"ט, ג'-ד'.
 "ראובן בכרי אתה כחי וראשית אוני יתר שאת ויתר עז. פחז כמים אל תותר כי עלית משכבי אביך אז חללת יצועי עלה".
 פסוקים אלו מעלים בעיות דרשניות רבות. הן בתוכן והן במילים.
בתוכן – הקשר בין שני הפסוקים אינו ברור. בעוד שהפסוק הראשון מבטא את ייחודיות מעמדו של ראובן. הרי בפסוק השני עולה לכאורה תוכחה. אם אכן זו תוכחה, מדוע שמר אותה יעקב עד סמוך למיתתו ? "אז חללת יצועי עלה" – האם יעקב רומז בכך לתוצאה או למעשה ? (לעבר או לעתיד ?).
במילים בביטוי "פחז כמים" לא מובנת משמעות הדימוי והקשר שבין הפועל "פחז" ל"מים".
 גם פירושה של המילה פחז מוקשה בגלל נדירותה בתנ"ך.

3. המדרש על פחז כמים.

חז"ל שחשו בקשיים בפסוק הרבו לדרוש את המלה "פחז" כנוטריקון ולא כמילת פועל³.
 וכך אנו מוצאים במדרש בראשית רבה⁴ –
"פחז כמים אל תותר" - רבי אליעזר ורבי יהושע :
 רבי אליעזר אומר - **פחז** חטאת זנית.
 רבי יהושע אומר - **פחז** עול חללת יצועי זע יצרך עליך.
 רבי אליעזר בו יעקב אומר - **פחז** עת דת חבתה בבכורתך זר נעשית למתנותיך.
 אמרו עד עכשיו אנו צריכים למודעי
 בא רבי אלעזר המודעי ופירש - **זעת חרדת פחז** חטא מעל ראשך.⁵

דרשה זו בנויה על דרך האטימולוגיה הדרשנית (אטימולוגיה = חקר הלשון) – דהיינו "כללי הדרשה שבעזרתה מלה מקראית נעשית לכאורה למלה אחרת". ז"א דרשה "המרשה לעצמה לשנות במעט או בהרבה את פניה של המלה כדי לתת לה משמעות חדשה"⁶ אחת מדרכי האטימולוגיה הדרשנית היא נוטריקון. בדרשות חז"ל יש כמה סוגי דרשות נוטריקון. יש נוטריקון המחלק את המילה לשנים, כמו "אברך" – **אב** בחכמה **ורך** בשנים, יש הרואה את המלה כראשי תיבות כגון "פסים" פוטיפר, סוחרים, ישמעלים, מדינים. בדרשה דלעיל השתמשו התנאים בנוטריקון ראשי תיבות,

³ המילה פחז מופיעה בתנ"ך בתור פועל פעמיים בלבד, פעם אצלנו ופעם בירמיה כ"ג, ל"ד. בתור תואר אפשר למצוא את המילה פחזים, המופיעה בצפניה ג', ד'. וכן בשופטים ט', ד'. וכן הרמב"ן בפירושו לתורה מסביר את המלה פחז ע"פ המלה פחזים.

⁴ מדרש רבה (וילנא) ויחי פרשה מ"ח, ד'. לדרשה זו גירסאות רבות כפי שהובאו בנספח המצורף, העדפתי להשתמש בגרסה של בראשית רבה בגלל המבנה הספרותי והמדרשי השלם של הדרשה.

⁵ ראה בנספח מקבילות לדרשה זו בספרות התנאים, וכן דרשות נוטריקון נוספות למלה זו.

⁶ יונה פרנקל – דרכי האגדה והמדרש. פרק ה' מעמוד 107 ועיין שם בהמשך ליתר הרחבה ועיון בעיקר מעמ' 125.

זאת אומרת לא התייחסו אל משמעותה של המילה הנדונה אלא ראוה כראשי תיבות של משהו אחר.⁶

4. מבנה המדרש.

אם נעיין בדרשה נראה שיש לנו כאן שלוש קבוצות של תנאים, דעותיהם של ר' אליעזר ור' יהושע מובאות בנפרד כאילו הם דרשה בפני עצמם – "ר' אליעזר ורבי יהושע, רבי אליעזר אומר... רבי יהושע אומר..."

לאחר מכן יש את דברי ר' אליעזר בן יעקב, ובסוף כנראה שהייתה בעיה כלשהי ועל כן הוצרכו לרבי אלעזר המודעי, כמו שכתוב: "אמרו עד עכשיו אנו צריכים למודעי".

אנו יכולים לחלק תנאים אלו עפ"י סדר הדורות. רבי אליעזר (בן הורקנוס) ורבי יהושע (בן חנניה) שניהם תלמידי ר' יוחנן בן זכאי והם דור שני לתנאים. ר' אליעזר בן יעקב שהיה כנראה דור שני⁷ ואילו ר' אלעזר המודעי משתייך לדור שלישי.

לאור כל זאת אנו יכולים להסיק בוודאות שתנאים אלו לא דרשו אחד בפני השני (למעט רבי אליעזר ורבי יהושע), אלא דרשה זו נערכה בצורתה הנוכחית בתקופה יותר מאוחרת. ואכן אם נסתכל על צורת הדרשה, אנו נראה שלא לחינם מובאים התנאים בסדר זה. ראשית, מבנה הדרשה הוא הדרגתי – מאשמה כבדה ועד לזיכוי מוחלט. רבי אליעזר מתחיל בהאשמת ראובן, תוך שימוש משתמש במילים הקשות "חטאת זנית". ואילו ר' אלעזר המודעי מזכה את ראובן – "פרח חטא מעל ראשך". דבר שני, זו דרשה בעלת מסגרת, רבי אליעזר מתחיל בשורש ח.ט.א. ע"מ לבטא את הרעיון שראובן לא חטא. דבר שלישי, הדרשה הראשונה דורשת את המלה "פחז" כסדרה. ואילו הדרשה האחרונה דורשת את המילה "פחז" בהיפוך מהסוף להתחלה (ז, ח, פ).

על כן אל לנו לראות את הדרשה כיחידה אחת, אלא כדרשות נפרדות בהן כל תנא ניגש להסבר הפסוקים עם הנחות יסוד שונות, לענות על בעיה אחרת ולפתח רעיון אחר. ובתקופה יותר מאוחרת אסף דרשן כלשהו את הדשות לדרשה אחת וערך אותן, בגלל דמיון החיצוני.

5. ביאור המדרש

לאחר שראינו את המבנה הכללי של הדרשה, נעיין בדרשות התנאים כל אחת בנפרד ונראה את ההבדלים ביניהם, הן בדרך הלימוד והן במטרת הלימוד.

א. רבי אליעזר בן הורקנוס.

הדרשה הראשונה – "רבי אליעזר אומר - פחזת חטאת זנית".

כאמור זוהי דרשת נוטריקון ראשי תיבות. דהיינו כל אות במלה הנדרשת מציינת מלה אחרת (בדרשה זו מלה אחת בלבד), אולם למעשה רבי אליעזר משתמש בשני סוגי דרשות כאשר האחת משלימה את השניה. בדרשה הראשונה הוא דורש את המלה

⁷ עיין חנוך אלבק - מבוא למשנה פרק תשיעי עמ' 220 הסובר שהיו שני רבי אליעזר בן יעקב. אחד בדור שלאחר החורבן – דור שני. אחד שהיה תלמידו של ר' עקיבא והינו דור רביעי. שלא כרמב"ם בהקדמה למשנה המביא רק ר' אליעזר בן יעקב אחד שהיה בדור שני לתנאים.

"פחז" מלשון חיפזון, מהקשרה להמשך הפסוק "פחזו כמים..."⁸, כמו שהמים נחפזים ללכת ממקום למקום. כהמשך לפירושו בדרשה הראשונה יוצר רבי אליעזר דרשת נוטריקון מהמלה פחז. הגורם לדרשת הנוטריקון אינו פירוש המלה (אותה כבר פירש בדרשה הראשונה). אלא הופעת השורש בצורה זו ולא בצורתו הרגילה ח.פ.ז. ע"כ לא ניתנה מילה זו אלא ע"מ לדורשה, ואכן אם נעיין בדרשתו נראה שהמלה פחז נשארת גם בנוטריקון (פחזת) מאחר ופרוש מלה זו ידוע לתנא ואין הוא בא לפרשו. לעצם הדרשה אנו רואים שרבי אליעזר הבין מברכת יעקב שראובן חטא והוא מתאר את חטא ראובן במילים קשות "חטאת זנית". מטרת הדרשה היא להסביר שגורם החטא הוא בחיפזון. דהיינו בגלל שפחזת (נחפזת) - חטאת זנית⁹. רעיון החיפזון מסביר גם את המשך הפסוק "אל תותר". בגלל החיפזון שגרם לך לחטוא אבדת את בכורתך וכן את המלוכה והכהונה ולא נותר לך כלום (וראה רעיון זה בדרשת רבי אליעזר בן יעקב).

ב. רבי יהושע בן חנניה.

הדרשה השניה "רבי יהושע אומר - פרקת עול חללת יצועי זע יצרך עליך". גם רבי יהושע דרש דרשת נוטריקון על המלה פחז. אולם יש כמה הבדלים בינו לבין רבי אליעזר. דבר ראשון, אין כאן אות המבטאת מלה, אלא כל אות מסמלת ביטוי בן מספר מילים. לדוגמא האות פ מבטאת את המילים "פרקת עול". דבר שני, אין כאן התייחסות לפרוש המילולי של המלה הנדרשת בהקשרה לפסוק, אלא לשימוש במלה לטובת נוטריקון בלבד. דבר שלישי, אין הנוטריקון בא להסביר את גורם החטא אלא בא להסביר את החטא עצמו. מהאות הראשונה בנוטריקון אנו למדים מהו החטא - "פריקת עול" - ביטוי עדין יותר מאשר ביטוי של רבי אליעזר "חטאת זנית" (כפי שהוסבר לעיל)¹⁰. מהאות השניה אנו למדים על מעשה החטא - "חללת יצועי". ביטוי זה לקוח מהמשך הפסוק ובכך ר' יהושע מחבר את דרשתו ללשון הפסוק. לבסוף אנו למדים מהאות השלישית על תוצאת החטא - "זע יצרך עליך" - שהחטא גרם לכך שיצרו יתגבר עליו לא רק במעשה זה, אלא גם במעשים אחרים - "עבירה גוררת עבירה"¹¹. יתכן גם לומר שהחלק האחרון של הדרשה מבאר את המניע לחטא (ולא את התוצאה). זאת אומרת, חטאת בחילול יצועי בגלל שנתת ליצרך לגבור עליך, ואז נראה קשר בין דרשת רבי יהושע ורבי אליעזר ששניהם חיפשו את המניע והגורם לחטא.

ג. רבי אליעזר בן יעקב.

הדרשה השלישית "רבי אליעזר בן יעקב אומר - פסעת על דת חבתה בבכורתך זר נעשית למתנותיך".

⁸ בצורה דומה פירש רש"י בפירושו לתורה.

⁹ יתכן ומטרתו בכפילות - חטאת זנית - להדגיש את חטא ראובן. וכן הכפילות בדרשת ר' אלעזר המודעי אנו מוצאים "זעת חרדת..." להדגשה.

¹⁰ יתכן ויש כאן שימוש מכוון בביטוי היחידאי - פרק עול, המופיע בבראשית כ"ז, מ' "ופרקת עולו מעל צווארך..." מה גם שבשני המקרים מסופר על איבוד הבכורה לטובת האח (עשיו ליעקב, ראובן ליהודה).
¹¹ בדרך זו פירש המהרז"ו את דבריו.

דרשת רבי אליעזר בן יעקב הינה כאמור תוספת מאוחרת ולא נאמרו דבריו בהכרח על דברי רבי יהושע ורבי אליעזר, אלא כדרשה נפרדת (אם כי יתכן והכיר את דרשותיהם). ואכן בשונה מקודמיו אין הוא מתעסק כל כך בחטא עצמו, בסיבותיו והשפעותיו על האדם החוטא, אלא הוא בא לענות על בעיה שהעסיקה את חז"ל ופרשני המקרא לכל אורך הדורות, והיא מדוע ראובן על אף היותו בכור לא זכה לשום מעמד מיוחד - לא כהונה ולא מלוכה. שאלה זו עולה ביתר שאת לאור דברי הפתיחה של יעקב "ראובן בכורי אתה". ועל כן מסביר לנו ר' אליעזר בן יעקב שעקב כך שראובן פסע על דת, (עידון נוסף של חטא ראובן על פי ר"א בן יעקב), הוא חב בבכורה שהיתה לו, ונהיה זר למתנות שהיה אמור לקבל - מלוכה וכהונה¹².

ד. ר' אלעזר המודעי.

הדרשה הרביעית "בא רבי אלעזר המודעי ופירש - זעת חרדת כרח חטא מעל ראשך". דרשה זו כאמור נוספה בתקופה מאוחרת יותר. ניתן לראות זאת בברור מההקדמה שבאה לפני דבריו "אמרו עד עכשיו אנו צריכים למודעי", זאת אומרת למרות כל הדרשות הנ"ל אנו זקוקים לדרשה אחרת, זו של רבי אלעזר המודעי. ע"מ להבין את הצורך בדרשתו נעיין בה.

רבי אלעזר המודעי, בשונה מכל הדעות שמובאות לפניו יוצא מנקודת הנחה שראובן לא חטא. סמוך לדרך זו של הבנת מעשה ראובן ניתן למצוא בדברי ר' שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן: "כל האומר ראובן לא חטא אינו אלא טועה"¹³. ולכן הוא דרש "פרח חטא מעל ראשך". רבי אלעזר המודעי משתמש אף הוא בדרשת הנוטריקון אך הופך את סדר האותיות בשונה משאר התנאים, גם דרך זו מצויה אצל חז"ל מאחר והם לא ראו חשיבות בסדר מסוים של האותיות.

מאפיין נוסף בו משתמש רבי אלעזר המודעי הוא כפילות לשם ההדגשה "זעת חרדת". שתי מילים אלו מבטאות אותו רעיון, אולם הן נכפלו ע"מ לתת תוקף לנקודה זו של התנגדות ראובן ומלחמתו כנגד היצר.

בדרשתו אנו רואים שהוא הקל יותר משאר התנאים בחטאו של ראובן. הוא טוען שראובן לא חטא אלא במחשבה בלבד. וכנגד מחשבה זו של יצר הרע הוא זע וחרד עד שפרחה מחשבת החטא מראשו. יתכן שבדרשתו הוא הושפע מדרשות רבי אליעזר ורבי יהושע, שהרי גם הוא משתמש במלה "זע" כמו רבי יהושע שאומר "זע יצרך". וכן הוא משתמש במלה חטא כמו רבי אליעזר שאומר "חטאת". ואולם, דווקא מתוך כך מודגש הניגוד בין דבריו לדבריהם. ר' יהושע אומר "זע יצרך עליך", היצר גבר עליך ואולם רבי אלעזר המודעי אומר "זע" אתה זעת כנגד יצרך. וכן רבי אליעזר אומר "חטאת" ואילו רבי אלעזר המודעי השתמש באותו שורש, אולם כדי לומר שראובן לא חטא.

¹² נקודה מעניינת בדרשה זו, הוא השימוש בלשון חז"ל בפירוש התורה. המלה פסע הינה מלה מלשון חז"ל ולא לשון המקרא. דבר זה מאוד אופייני לחז"ל בדרשותיהם, כמו גם דרישת המלה ע"י מלה לועזית. (ליתר הרחבה עיין - יונה פרנקל - דרכי האגדה והמדרש פרק ה' עמודים 115-118).

¹³ שבת נה: .

6. סיכום

במאמר זה עמדנו מעט על דרכם של חז"ל בדרשותיהם מתוך ברכת יעקב לראובן. וראינו שלמרות הדמיון בצורת הדרשה ישנם הבדלים רבים בדרשה עצמה. הבדלים אלו נובעים הן מהשאלות אליהן הם התייחסו, הן מהשקפת עולם שונה, ובעיקר מהלקח אותו הם רצו להעביר לשומעיהם.

ר' אליעזר בן הורקנוס דן בגורם החטא וטען שגורם הוא החיפזון. ר' יהושע בן חנניה הראה שהחטא ממשיך להשפיע על האדם גם לאחר מעשה החטא "עבירה גוררת עבירה". ר' אליעזר בן יעקב הראה עד היכן מגיעה השפעת החטא – עד לכדי איבוד בכורה ומלוכה. ואילו ר' אלעזר המודעי מראה עד כמה גדול כוחו של האדם במלחמתו ביצר.

מתוך דברים אלו עולה שבדרשותיהם חז"ל רצו להביע מסר דרך הפסוקים ולא תמיד לפרש את פשטם.

7. נספח

בנספח מובאות דרשות הנוטריקון שמצאתי למלה "פחז". חלק מהדרשות מקבילות ולכן הן נכתבו אחת מול השניה, כאשר כוונתו דבר שאין לו מקבילה. וכוונתו דבר שהמקבילה שלו שונה בחלקה.

- 1. בראשית רבה (וילנא) צ"ח ד"ה "ראובו בכורי"
- 2. מדרש תנחומא(ורשא)ויחי סימו ט ד"ה "ראובו בכורי"

פחז כמים אל תותר

רבי אליעזר בן יעקב

פחז כמים אל תותר

רבי אליעזר אמר כחות חטאת זנית.

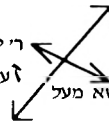
רבי יהושע אמר כחות יצוי חללת יצוי לע יצוד ע"ך.

רבי אליעזר בן יעקב אמר כסעת על דת, חבתה בכורתך, לר נעשית למתנותיך.

אמרנו עד עכשיו אנו צריכין למודעי

בא ר' אליעזר המודעי ופירש לעת חרדת כרח חטא מעל ראשך.

ר' יהודה מסרס את התיבה לעת ל'רית כרח חטאתך.

דבר אחר פחז – כסעת על דת חללת בכורתך לר שיפשיט כמים.

4. ילקוט שמעוני (וישלח רמז קלו)

כתנאי : פחז כמים אל תותר

רבי אליעזר אמר כחות חטאת זנית.

רבי יהושע אמר כסעת על דת חטאת זנית.

רבן גמליאל אמר כללת חללת לרחת תפלתך.

רבי אלעזר המודעי אמר

לעזעת הרתעת כרח חטא ממך.

ר' ירמיה בר אבא אמר

לכרת עונשו של דבר חלית עצמך חולי גדול כרשת מלחטוא

3. שבת נה :

כתנאי : פחז כמים אל תותר

רבי אליעזר אמר : כחות חטאת זנית.

רבי יהושע אמר : כסעתה על דת, חטאת, זנית.

רבן גמליאל אמר : כללתה, חללתה, לרחת תפלתך.

אמר רבן גמליאל : עדיין צריכין אנו למודעי

רבי אלעזר המודעי אמר : חפז את התיבה ונחשת.

לעזעתה, הרתעתה, כרח חטא ממך.

דבא אמה, אמרנו לה רבי ירמיה בר אבא

לכרת עונשו של דבר, חלית עצמך חולי גדול, כירשת מלחטוא.

5. בראשית רבה (תיאודור-אלבק) צט ד"ה "יתר שאת עז"

פחו כמים אל תותר ומהו נוטריקון
 רבי אליעזר אומר בחז"ת השלכת עול מעל צואריך, לע יצרך
 עליך.
 ר' יהושע אומר בחז"ת חטאת ל' נית.
 ר' לוי אמר פחו סרסוהו, לעת הרדת כרח חטא מעליך.
 ד"א פחו - בסעת על דת, חללת בכורתך, זר נעשית
 למתנותיך.

8. אוצר המדרשים (איזנשטיין) רכח "ראובן בכורי אתה"

פחו כמים נוטריקון הוא
 בחז"ת חטאת ל' נית

7. בראשית רבה (תיאודור-אלבק) צז ד"ה "פחו כמים"

פחו כמים נוטריקון הוא
 בחז"ת חטאת ל' נית

9. אגדת בראשית (בובר) פרק פ"ג ד"ה (א) "ארץ אסורי"

- ד"א פחו - בחז"ת כרצת חרפת ל' נית.

- ד"א פחו כמים לשון נוטריקון הוא - ר' אליעזר
 אומר - מהו פחו - בחז"ת חטאת בכורתך, ל' נית,
 הפרחת חילך.

10. תנחומא (בובר) ויחי סימן י"ב ד"ה (יב) "פחו כמים"

- ד"א פחו כמים לשון נוטריקון - ל' חדת מן החטא,
 חלית, זרחה תפילתך.

11. אוצר המדרשים (איזנשטיין) רכח (א) "ויקרא יעקב"

ביבליוגרפיה

5. מבוא למשנה - חנוך אלבק.
6. הקדמות הרמב"ם למשנה.
7. חומש תורה שלימה-הרב כשר.

2. פרויקט השו"ת בר אילן.
3. חומש תורת חיים.
4. דרכי האגדה והמדרש-יונה פרנקל.